

СТАН БЕЗПЕКИ ВІДТВОРЕННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Однією із важливих складових економічної безпеки, як на наш погляд, є безпека відтворення робочої сили, під якою (безпекою) ми розуміємо такий стан власне відтворення робочої сили, її розподілу та використання, який підвищує стійкість національної економіки до внутрішніх і зовнішніх загроз і забезпечує економічне зростання та підвищення добробуту населення. Іншими словами, безпека відтворення робочої сили передбачає створення сприятливих умов для природного руху населення, планомірного навчання суспільно корисній праці, забезпечення усіх працездатних роботою у матеріальному виробництві та інших сферах діяльності, відновлення та розвиток життєвих сил людей, підвищення їхньої виробничої кваліфікації, розподіл та перерозподіл працівників між сферами, підрозділами, галузями, підприємствами та економічними районами, а в умовах інтеграційних об'єднань — і між країнами-учасницями.

В умовах ринкових перетворень економіки України означені нами елементи безпеки відтворення робочої сили досягли граничних значень, тобто таких, що спричиняють загрозливі процеси в економіці. А це означає, що сьогодні є нагальна потреба в дослідженні безпеки відтворення робочої сили в Україні з метою пошуку шляхів, способів, методів подолання наявних загрозливих процесів в економіці і недопущення їх виникнення в майбутньому. Така потреба посилюється ще й тим, що означена нами складова економічної безпеки фактично опинилася поза увагою вітчизняних науковців. Більше того, як засвідчує підготовлена Міністерством економіки України «Методика розрахунку рівня економічної безпеки України», безпека відтворення робочої сили навіть не визнається складовою економічної безпеки. Складовими останньої називаються макроекономічна, фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, демографічна, соціальна, продовольча безпека [11].

Аналізові значених вище складових економічної безпеки присвячено чимало робіт відомих українських дослідників. Передусім це роботи таких авторів, як А. Базилук, О. Беляєв, О. Білорус, В. Геєць, В. Кириленко, А. Колот, Е. Лібанова, В. Савчук, А. Чухно та інші. Зрозуміло, що досліджуючи ті чи інші складові економічної безпеки, згадані вчені торкалися окремих елементів безпеки відтворення робочої сили, але предмет і завдання їхніх досліджень не могли дати цілісну уяву про нинішній стан безпеки відтворення робочої сили в Україні. З огляду на це, тема нашого дослідження видається нам надзвичайно актуальною.

Безпека відтворення робочої сили, як на наш погляд, передбачає такий природний рух населення (народжуваність і смертність), при якому можливе відшкодування природних втрат працюючих і зростання чисельності працівників. На жаль, в Україні з початком ринкових перетворень економіки смертність перевищує народжуваність. Як зазначав Президент України В. Ющенко, «щомісяця настає менше на сімдесят тисяч» [12, с. 1]. Внаслідок висо-

кої смертності за період з 1991 по 2007 рік чисельність населення України скоротилась на 6 млн. чоловік, а тривалість життя — на 10 років. Якщо тенденція до зменшення населення не буде подолана, то у найближчі 15–20 років нас уже буде 30–35 мільйонів (9, с. 3). Як зазначається в «Доповіді про розвиток людини 2006», підготовленій міжнародною групою експертів під егідою Програми розвитку ООН, вірогідність не дожити до 60 років стосується 31 % новонароджених громадян України, в той час як цей показник для Білорусі становить 13,3 %, для Вірменії — 18 % (4, с. 284–289). Ті ж наші співвітчизники, котрим сьогодні 15 років, за прогнозами міжнародних експертів, не доживуть до 60-річного віку з-поміж дівчат 142 на тисячу осіб, серед юнаків — 384 [3, с. 312].

Втрати від зростання смертності можна було б компенсувати зростанням народжуваності. Та наша біда в тому, що народжуваність в роки ринкових перетворень катастрофічно знизилась. Скажімо, для створення нормальних умов для відтворення робочої сили, необхідно, щоб сумарний коефіцієнт народжуваності населення (середня кількість дітей, народжених жінкою протягом її життя) становив не менше 2,2 особи. Проте насправді цей показник у нас був на багато меншим. У 2006–2007 роках, наприклад, він становив 1,25 [13].

Відсутність природного приросту населення позбавляє країну можливості збільшувати чисельність працюючих, а отже, становить загрозу відтворенню робочої сили. Серед причин, що зумовлюють несприятливу демографічну ситуацію, найбільш вагомими, як на наш погляд, є високий рівень бідності населення та незадовільний стан охорони здоров'я. Адже в умовах бідності навряд чи якась сім'я ризикне обзавестися двома-трьома дітьми. Це, поперше. По-друге, високий рівень бідності та недоступність належної медичної допомоги виступають в ролі основного каталізатора зростання смертності і скорочення тривалості життя населення, особливо чоловіків.

Ведучи мову про наявність бідності, ми не маємо наміру заплішувати очі на те, що і в дореформений період рівень життя по окремих критеріях не досягував до того, що був у найбільш розвинутих країнах. Але хто б що не говорив, у той період, завдяки орієнтації національної економіки на піднесення матеріального і культурного рівня життя населення, рівень добробуту був достатнім для того, щоб не виникало проблем з відтворенням робочої сили. З огляду на це, на старті ринкових перетворень наше суспільство мало реальну можливість продовжити орієнтувати економіку на людину та реалізацію її творчого потенціалу. Проте в силу цілого ряду причин національна економіка була переорієнтована на реалізацію цілей вітчизняних та іноземних власників великого капіталу. Внаслідок цього рівень життя населення за роки ринкових перетворень істотно знизився. І цей факт змушений був визнати Президент України Л. Кучма, коли своїм Указом від 15 серпня 2001 року затверджував «Стратегію подолання бідності». В ній зокрема зазначалось, що перебудова економічних відносин призвела до різкого зниження рівня життя насе-

лення, зменшення його платоспроможності, розшарування суспільства за рівнем доходів, зростання безробіття. З початку ринкових перетворень реальна заробітна плата зменшилась у 3,8, а реальна пенсія — в 4 рази. При цьому 70 % працівників мали заробітну плату, нижчу від прожиткового мінімуму [16, с. 10].

Хоча цим же Указом було зобов'язано Кабмін України забезпечити реалізацію згаданої Стратегії подолання бідності, насправді вона залишилася нереалізованою. А тому й рівень бідності (питома вага сімей, у яких рівень доходів або споживання на одну особу є нижчим від визначеної межі бідності) та глибина бідності (відхилення величини доходів або витрат від визначеної межі бідності, тобто рівня доходу, нижче від якого стає неможливим задоволення основних потреб) залишилися досить високими. Як зазначають експерти Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР), на початку нового тисячоліття в Україні 45,7 % населення живе на два долари в день, тобто перебуває на міжнародно визнаній межі бідності, а 2,9 % — на один долар. При цьому понад 3,2 % (понад 65 тисяч) дітей у віці до 5 років недоїдають [4, с. 259, 275]. Все це означає, що чимало наших співвітчизників сьогодні неспроможні в повній мірі задовольняти навіть найперші потреби — в їжі, одязі, житлі тощо. Як визнає Міністерство економіки України, річне споживання м'яса і м'ясопродуктів, риби та рибопродуктів, молока та молочних продуктів у 2007 році з розрахунку на одну особу становило відповідно 55 %, 70 % і 58 % від науково обґрунтованої норми [13].

Нинішні кризові та інфляційні процеси ще більше погіршують структуру і якість споживання населення, а отже, посилять загрозу відтворенню робочої сили. Таким чином, нагальною стає потреба збільшення реальних доходів населення — заробітної плати, пенсій та стипендій. Причому, як на наш погляд, уряд зобов'язаний сповна реалізувати той пункт Стратегії подолання бідності, де йдеться про запровадження у 2005–2009 роках погодинної системи оплати праці із застосуванням мінімальної погодинної заробітної плати [16, с. 11]. Як вважають Т. Ковальчук і В. Черняк, мінімальна тарифна ставка за годину праці має бути не менше 10 грн. [6, с. 8]. На думку інших економістів, ця ставка повинна становити 40 грн. [17, с. 9].

На думку окремих авторів, запровадити таку мінімальну тарифну ставку неможливо через порівняно низьку продуктивність праці. Проте, на наш погляд, справа не в продуктивності праці, адже в Угорщині, Словаччині, Чехії продуктивність праці така ж, як в Україні, а заробітна плата у 3–4 рази вища. Не на користь противників підвищення заробітної плати і той факт, що в структурі собівартості валового внутрішнього продукту України заробітна плата становить лише 9 %, тоді як в ЄСРП вона становила 19–22 %, а в країнах Західної Європи цей показник дорівнює 45–50 % [17, с. 9].

Однією із причин, що перешкоджає збереженню та відновленню здатності до праці і призводить до погіршення стану здоров'я та вимирання населення, є відсутність належного доступу до системи охорони здоров'я. Розпочинаючи реформування системи охорони здоров'я в умовах ринкових перетворень економіки, владні структури обіцяли забезпечити населенню України доступне і якісне медичне обслуговування шляхом

запровадження страхової медицини та зростання сімейних доходів. Однак сьогодні у нас нема ні того, ні того. Про доходи ми вже говорили, а від колись потужної безплатної медицини залишилися одні лише уламки. Сталось це в результаті роздержавлення і приватизації економіки. Внаслідок реформування відносин власності в країні, по-перше, зменшилися можливості щодо фінансування охорони здоров'я, оскільки переважна частина прибутку привласнюється новими власниками засобів виробництва, а державі надходить лише незначна частка у вигляді податків та платежів. По-друге, виникла потужна мережа приватних медичних закладів, метою діяльності яких є не обслуговування населення, а отримання високого прибутку. Найбільш масово це проявляється на ринку лікарських засобів. Роздержавлення і приватизація фармакологічної галузі призвели до того, що ціни на медикаменти виросли в десятки, а то й в сотні раз. Характерно, що коли уряд спробував дещо приборкати прибуткові апетити фармакологічних королів, то ті шляхом шантажу та саботажництва почали тиснути на Президента України, аби той заступився за них. По-третє, на ринку лікарських препаратів почали появлятися підробки та несертифіковані ліки, вживання яких здатне зашкодити здоров'ю. По-четверте, відбувся занепад системи лікувальних і профілактичних закладів, особливо у невеликих містах і селах, й почалось зменшення кількості лікарняних ліжок і запровадження натомість так званого денного стаціонару.

Навіть тоді, коли хворого кладуть у стаціонарне відділення, де у дореформений період повний курс лікування для пацієнта був безплатним, він зобов'язаний оплатити весь набір потрібних ліків і матеріалів. Якщо ж цього не зробити, то лікувати хворого ніхто не буде. На жаль, цей висновок не гіпотетичний. Сьогодні можна назвати чимало фактів, які свідчать про те, що навіть у пацієнтів, яких у лікарню привозять по «швидкій допомозі», запитують, чи є у них гроші на оплату лікування.

Для поліпшення ситуації можна було б скористатися зарубіжним або вітчизняним досвідом. Скажімо, найбільш розвинуті країни Заходу належний доступ до системи охорони здоров'я забезпечують головним чином завдяки розвинутій страховій медицині та високим сімейним доходам. І деякі кроки в цьому напрямі робилися і в нашій країні. Однак надій на те, що введення загальнодержавного обов'язкового медичного страхування принесе більш високі і стабільні грошові надходження системі охорони здоров'я і дозволить краще фінансувати лікування хворих, не збулися. Не дає помітних зрушень щодо збільшення фінансування витрат на охорону здоров'я населення і впроваджене добровільне медичне страхування, оскільки розвивається вкрай повільно внаслідок недовіри до нього потенційних страховальників і вкрай низьких доходів на душу населення. Адже, як переконує зарубіжний досвід, страхова медицина забезпечує високий рівень медичного обслуговування тільки в тих країнах, які характеризуються високими доходами на душу населення.

З огляду на зазначені перешкоди на шляху розвитку страхової медицини, ми вважаємо, що нашій державі слід орієнтуватися на вітчизняний та зарубіжний досвід розвитку безплатної державної медицини. Адже хто б що не говорив, у радянські часи вона разом з іншими чинниками

забезпечувала тривалість життя на рівні, не нижче того, що мали в розвинутих країнах Заходу. І це в той час, коли в силу певних об'єктивних причин витрати на охорону здоров'я з розрахунку на душу населення у нас були набагато менші. Це пояснюється тим, що в умовах державної медицини виключається гонитва за високими прибутками, як це має місце в умовах страхової медицини, організаторами якої виступають приватні страхові компанії.

Безпека відтворення робочої сили включає в себе не тільки забезпечення належного природного приросту населення, а й планомірне навчання суспільно корисній праці. Його, як відомо, забезпечує головним чином система вищої та професійно-технічної освіти. Перша здійснює підготовку кадрів спеціалістів, друга — кваліфікованих робітників. Ринкові перетворення економіки по-різному вплинули на стан кожної із означених складових системи підготовки кадрів, а через них і на безпеку відтворення робочої сили. Як би ми не оцінювали стан вищої освіти в Україні, ми не можемо заперечити той факт, що в умовах ринкової трансформації економіки система вищої освіти поповнилась великою кількістю приватних вищих навчальних закладів. Станом на вересень 2008 року в країні налічувалось 904 ВНЗ усіх рівнів акредитації. Крім того, діяло 1005 їхніх відокремлених підрозділів [18, с. 4]. Водночас постійне недофінансування з боку держави змусило державні ВНЗ поряд з безплатним навчанням вдаватися до надання платних освітніх послуг, що призвело фактично до подвоєння чисельності студентів у державних навчальних закладах. Внаслідок усіх цих зрушень за роки ринкових перетворень кількість студентів зросла більш як на один мільйон і сьогодні становить майже 2,8 мільйона осіб, а кількість студентів на десять тисяч населення майже подвоїлась, сягнувши 597 осіб [15, с. 438].

На жаль, система професійно-технічної освіти не може похвалитися ні зростанням кількості навчальних закладів, ні збільшенням чисельності її вихованців. Якщо в 1990 році діяло 1246 професійно-технічних навчальних закладів, то сьогодні їх нараховується 1021, тобто на 225 менше. Кількість підготовлених ними кваліфікованих робітників становила відповідно 643,4 тисячі і 289,3 тисячі, тобто зменшилась більш ніж у 2,2 рази [14, с. 430; 15, с. 444]. І це в той час, коли, якщо не брати до уваги той розвал економіки, що стався в нашій країні в ході ринкових перетворень, сучасне виробництво формує попит на робітничі кадри з високою загальноосвітньою та професійно-технічною підготовкою.

Визнаючи незаперечним той факт, що в системі підготовки кадрів з вищою освітою є помітні кількісні зрушення, ми водночас не можемо не констатувати й наявність окремих негативних тенденцій. Однією з них є формування соціальної стратифікації в отриманні вищої освіти. Вона проявляється в тому, що діти з бідних сімей (а їх, як вже зазначалося, в Україні переважна більшість) не можуть сплачувати за навчання по 8–10 тисяч гривень на рік і водночас вони здебільшого не можуть потрапити на безплатне навчання, оскільки рівень знань у них, як правило, нижчий, бо вони неспроможні скористатися послугами репетитора чи різноманітних курсів довузівської підготовки. Їм стелиться дорога, в кращому випадку, у професійно-технічні навчальні заклади, в гіршому — на ринок праці, який і без того пере-

повнений молодими людьми, інколи навіть з високим рівнем освіти чи кваліфікації.

Поява приватних вищих навчальних закладів і запровадження платних освітніх послуг у державних ВНЗ супроводжуються різким зниженням якості освіти. Сказане зовсім не означає, що, скажімо, приватні ВНЗ взагалі неспроможні забезпечувати високу якість освіти. Адже зарубіжна практика засвідчує, що приватні вищі навчальні заклади можуть забезпечувати таку ж високу якість освіти, як і державні, а в окремих випадках навіть більш високу. Але в умовах сучасної України такі приклади є поодинокими. Справа в тому, що основним спонукальним мотивом створення приватних ВНЗ і виходу державних навчальних закладів на ринок освітніх послуг є бажання отримати кошти для поліпшення свого матеріального становища. Керуючись цим мотивом, чимало ВНЗ дуже часто виходять на ринок освітніх послуг, не маючи достатньої навчально-матеріальної бази і належного кадрового забезпечення.

Якщо при цьому взяти до уваги ще й те, що в сучасних умовах відбулося істотне зниження рівня знань випускників загальноосвітньої школи, то кожному стане зрозуміло, що підвищення якості підготовки фахівців це не тільки проблема ВНЗ. Цим останнім самостійно з нею не впоратись навіть при великому бажанні. Тобто є нагальна потреба в посиленні ролі держави щодо забезпечення планомірного навчання суспільно корисній праці. Держава повинна виважено підходити до створення заходів вченими і широко використовуваної вітчизняними авторами догми про те, що набуті знання — це людський капітал, користь від якого отримує лише його власник. Адже ще К. Маркс у «Капіталі» переконливо доказав, що користь від використання так званого «людського капіталу» отримує не стільки носій робочої сили, скільки той, хто її купує і використовує. Мабуть, саме через це правлячі кола західних країн не дуже дослухаються до думки авторів теорії «людського капіталу», належно дбаючи про безпеку відтворення робочої сили. При цьому держава діє в двох напрямках: по-перше, все більше і більше впроваджує та розвиває системи безплатної освіти і, по-друге, через політику доходів та пільгове кредитування створюють умови, при яких населення має можливість сплачувати за навчання.

В нашій країні — поки що одні лише декларації про пріоритетний розвиток освіти. Держава істотно недофінансовує свої власні замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою, на голодному пайку тримає професійно-технічні та загальноосвітні навчальні заклади. Водночас рівень сукупних доходів переважної частини населення настільки низький, що не дозволяє безболісно виділяти кошти на оплату навчання.

Таким чином, для зміцнення безпеки відтворення робочої сили в Україні необхідно не на словах, а на ділі забезпечити пріоритетний розвиток освіти як кузні висококваліфікованих спеціалістів і кадрів робітничих професій. Варіантів вирішення цієї проблеми, як на наш погляд, може бути декілька. Один з них — поступове запровадження обов'язкової вищої освіти, яка б в повній мірі фінансувалася з державного бюджету. Другий варіант — зробити для всіх платне навчання у ВНЗ, попередньо піднявши доходи населення до такого рівня, який дозволяв би кожній сім'ї без особливих труднощів сплачувати за навчання дітей.

Звичайно, така постановка питання для багатьох наших громадян, особливо з числа вищого керівництва країни, видається передчасною: мовляв, про яку обов'язковість вищої освіти може йти мова, коли Україна неспроможна сповна профінансувати навіть тих студентів, котрі навчаються за держзамовленням. І дійсно, як вже зазначалося, держава істотно недофінансовує своє замовлення ВНЗ на підготовку фахівців. Але відсутність коштів у держави зовсім не означає, що вони відсутні в країні. І те, що заробітна плата у нас мізерна, не є свідченням відсутності грошей в країні. Нам не грошей бракує, а розуміння ролі освіти у відтворенні робочої сили в умовах формування нового технологічного способу виробництва, викликаного до життя науково-технічною революцією. Зокрема нинішньому керівництву країни бракує усвідомлення того, що без подальшого розширення та поліпшення підготовки фахівців і їх належного використання будь-які заходи щодо забезпечення сталого соціально-економічного розвитку будуть малоефективними.

Якщо усвідомлення всього цього прийде до нинішньої політичної та господарської еліти, то гроші на належне фінансування освіти довго шукати не доведеться. Вони — перед нами. По-перше, необхідно у два-три рази скоротити витрати на управління, оскільки ця сфера сьогодні живе за принципами театру абсурду: держава відмовилась від управління соціально-економічним розвитком, але чисельність управлінців збільшилась до рівня, більшого ніж це було в усьому колишньому СРСР і кожному дала порівняно високу платню та різноманітні пільги. Нічим іншим, як марнотратством, є забаганка високопосадовців їздити наддорогими іномарками та літати позолоченими боїнгами. І це в той час, коли в західних країнах керівники найвищого рівня ошадливо витрачають бюджетні кошти, пересідаючи з недорогих авто на велосипеди. До речі, в колишньому СРСР навіть у дурному сні не могло приснитися, щоб хтось з високопосадовців лігав чи їздив на іномарці.

По-друге, гроші для фінансування освіти можна отримати внаслідок запровадження нового порядку кадрового забезпечення недержавних виробничих підприємств та організацій. Його суть має зводитись до того, що той, у кого працюють фахівці, повинен сплачувати спеціальний податок як компенсацію державі за їх підготовку. Надалі роботодавець повинен сам вирішити, що йому краще: самому замовляти та оплачувати підготовку потрібних фахівців чи довести заробітну плату до такого рівня, який дозволяв би кожній сім'ї вносити плату за навчання своїх дітей.

Ми розуміємо, що високопосадовців і нових власників засобів виробництва не влаштовують пропоновані нами способи отримання коштів для фінансування переходу до обов'язкової вищої освіти або ж запровадження платної освіти завдяки підвищенню заробітної плати до рівня вартості робочої сили. Тим більше, що ті і ті сьогодні здебільшого виступають у двох іпостасях водночас: як політики і як власники заводів, банків, супермаркетів тощо. Тоді виходить, що слід залишати нині діючу практику відтворення спеціалістів з вищою освітою, але за умови внесення до неї деяких доповнень. Одним з них могло б бути наступне. Кожному, хто не пройшов за конкурсом на безплатне навчання у державному ВНЗ, а також тим, хто поступив на навчання до приватного на-

вчального закладу, в разі потреби надається довгостроковий пільговий кредит, погашати який має те підприємство, на якому працюватиме майбутній фахівець. Якщо студент сам оплачував своє навчання або ж його навчання оплачувалося з держбюджету, то роботодавець в першому випадку повинен компенсувати витрати найнятому працівникові; в другому — державі (в разі, коли в ролі наймаючої сторони виступає приватна структура). Діючи таким чином, наше суспільство змогло б не тільки поліпшити кількісні та якісні характеристики підготовки кадрів спеціалістів, а й забезпечити соціально-економічну справедливість щодо студентів, сприяти підвищенню відповідальності молоді за вибір професії та спонукати кожного фахівця до активної трудової діяльності.

Приблизно за такою ж схемою можна було б поліпшити кількісні та якісні характеристики діяльності професійно-технічних навчальних закладів. Крім того, для підготовки кадрів робітничих професій доцільно відновити практику створення професійно-технічних навчальних закладів при великих промислових підприємствах чи їх об'єднаннях, запроваджувати підготовку кадрів на замовлення юридичних осіб, а також через систему бригадного навчання безпосередньо на виробництві.

Про належну безпеку відтворення робочої сили можна говорити лише тоді, коли все працездатне населення забезпечене роботою за набутою спеціальністю. Проте в ході ринкової трансформації економіки в Україні склалися умови для зниження рівня зайнятості та виникнення безробіття. За нашими підрахунками, сьогодні усіма формами безробіття охоплено понад 40 % працездатного населення [8, с. 59]. Серед них великий загін колишніх інженерно-технічних працівників та висококваліфікованих робітників підприємств промисловості, будівництва, сільського господарства, транспорту, зв'язку і деяких інших галузей. За нашими дослідженнями, здійсненими в Черкаській, Рівненській та Хмельницькій областях, чимало тих, хто втратив роботу внаслідок ринкових перетворень, змушені працювати так званими реалізаторами на міських ринках і отримувати за це вкрай мізерну платню. Але якщо в місті звільнені працівники ще можуть знайти (самі чи за допомогою служби зайнятості) хоч якусь роботу, то сільське населення кинуте напризволяще.

Зрозуміло, що за умов високого рівня безробіття переважна більшість випускників ВНЗ не може знайти роботу за спеціальністю. Характерно, що навіть ті фахівці, навчання яких фінансувалося з державного бюджету, як правило, не отримують направлення на роботу і змушені самі шукати своє перше робоче місце.

Основними заходами щодо вирішення проблеми безробіття, а отже, і зміцнення безпеки відтворення робочої сили, на наш погляд, могли б бути: по-перше, подолання економічної кризи, що розгорнулася в країні з початком ринкових перетворень, оскільки саме вона спричинила спад виробництва і відповідно скоротила попит на робочу силу. У зв'язку з цим будь-які заходи, спрямовані на зростання ділової активності, є водночас заходами подолання безробіття і зростання зайнятості; по-друге, створення гнучкої системи підготовки, перекваліфікації та переміщення кадрів, яка б забезпечувала швидке пристосування працездатного населення до структурних змін у попиті на робочу силу. Крім того, вона

повинна передбачати матеріальну підтримку осіб, котрі проходять професійну підготовку і перепідготовку та вимушені міняти місце проживання у зв'язку з отриманням нової роботи; по-третє, формування якісної і доступної для населення загальнонаціональної системи інформації про наявність вільних робочих місць та умов наймання робочої сили, удосконалення системи розподілу та працевлаштування випускників вищих і професійно-технічних навчальних закладів, що навчалися за державним замовленням, і поширення цієї системи на всіх молодих спеціалістів; по-четверте, повсюдне запровадження договірних відносин між працівниками і власниками засобів виробництва (або менеджментом) на основі контрактної моделі зайнятості та організації праці, яка сьогодні має місце в окремих сферах державного сектора. Договірні відносини дали б можливість зафіксувати права і взаємну відповідальність сторін і спрямувати розвиток національного ринку робочої сили в напрямі соціально орієнтованого ринку, який обмежував би хижацьку експлуатацію людського потенціалу.

Негативний вплив на безпеку відтворення робочої сили безробіття робить не тільки тим, що веде до дискваліфікації працівників, а й тим, що вкупі з мізерною заробітною платою змушує цих останніх шукати роботу і заробіток за кордоном. За оцінками вчених, кращої долі на чужині шукають до семи мільйонів українців, тобто понад 34 % економічно активного населення працездатного віку [10, с. 3]. Причому серед них переважають люди з вищою освітою і віком до 25 років, які виїжджають на тривалий час і прагнуть залишитися за кордоном назавжди [2, с. 7].

Безперечно, еміграція з України має для неї як позитивні, так і негативні соціально-економічні наслідки. Позитив бачиться в тому, що відтік частини економічно активного населення за кордон дає можливість дещо знизити напруження на вітчизняному ринку праці та зменшити рівень безробіття. Не можна не відзначити й те, що завдяки заробіткам за кордоном наші емігранти мають можливість дещо підвищити не тільки свій власний добробут, а й добробут своїх сімей шляхом переказування їм частини заробітку. Зрозуміло, що надіслані заробітчанами кошти слугують вагомим джерелом інвестування національної економіки. В окремі роки обсяг міграційного капіталу, який надходить в Україну через банківську систему, перевищував два мільярди доларів США [10, с. 3].

Але ж є й інший бік еміграції, той, що демонструє наслідки негативного плану. До таких ми відносимо, поперше, зменшення чисельності найбільш продуктивної частини населення, оскільки емігрують, як правило, спеціалісти з вищою освітою та висококваліфіковані робітники віком від 25 до 40 років. А це означає, що Україна втратила можливість шороку виробляти національного доходу в середньому на 25 % більше від реально отриманого.

По-друге, внаслідок еміграції наша країна втрачає не тільки трудовий потенціал, а й величезні кошти, що були затрачені на відтворення робочої сили. Якщо виходити з того, що кількість українських заробітчани за кордоном становить сім мільйонів, то середньорічний обсяг грошей, переказаних в Україну, в розрахунку на кожного емігранта коливатиметься в межах 280–300 доларів. В порівнянні з нашими втратами — це мізер.

По-третє, при обчисленні збитків від еміграції робочої сили слід враховувати і той факт, що виїзд за кордон жінок

у репродуктивному віці та руйнування сімейних відносин призводить до зниження народжуваності, тобто до зменшення відтворення людини як біологічної істоти. У недалекій перспективі може наступити такий момент, коли в Україні нікого буде навчати суспільно корисній праці.

По-четверте, наші співвітчизники під час перебування на заробітках, як правило, дискваліфікуються, оскільки за кордоном вони працюють переважно на некваліфікованих роботах. Так, за даними Державного інституту розвитку сім'ї та молоді, лише 11 % емігрантів з України працювали на чужині за фахом [5, с. 18].

По-п'яте, в умовах масового виїзду батьків на заробітки сотні тисяч неповнолітніх дітей залишаються без належної опіки та виховання. Більше того, батьки, аби діти не відчували себе забутими, постійно пересилають для них, за нашими мірками, «добрі» гроші і цим самим розбещують своїх чад. Ці останні прагнуть «красиво» жити за чужий рахунок.

Отже, нашій державі слід негайно вживати заходи щодо захисту національного ринку праці. Найефективнішим серед цих заходів, безперечно, є створення привабливих робочих місць із зарплатою, гідною людини. Тільки таким чином можна буде, з одного боку, добитися припинення масового відтоку наших співвітчизників на закордонні заробітки, а з другого — дати старт політиці повернення в Україну тих, хто вже опинився за кордоном в пошуках кращої долі. При цьому слід мати на увазі, що, як свідчать спеціальні дослідження, заробітчани не стануть повертатися в Україну, якщо в ній їхня заробітна плата не становитиме хоча б половину тієї, що мали в країні імміграції. А там вони, навіть за шаленої дискримінації в оплаті, за місяць заробляють в середньому 800–2000 євро [7, с. 6].

Важливою складовою безпеки відтворення робочої сили, особливо в умовах впровадження у виробництво найновіших досягнень науки і техніки, є доступ усіх працюючих до системи підвищення кваліфікації. Адже прискорення процесу морального старіння техніки і впровадження нових технологій нерідко вимагають такого підвищення кваліфікації працівників, що межує фактично з набуттям нової професії. На старті ринкових перетворень в Україні, як і в СРСР в цілому, існувала досить потужна система підвищення кваліфікації практично для всіх категорій працівників. Вона включала в себе функціонуючі безпосередньо на підприємствах різноманітні гуртки та школи з вивчення передового досвіду, постійно діючі семінари, факультети та інститути підвищення кваліфікації при провідних ВНЗ галузі, а також систему стажування. Кому довелося працювати в 70-х — 80-х роках минулого століття, той неодмінно підвищував свою кваліфікацію в одній із зазначених нами структур і водночас може сказати, що система підвищення кваліфікації була добре унормована як у правовому, так і у фінансовому відношеннях. Скажімо, навчання в інституті та на факультеті підвищення кваліфікації, незважаючи на те, що воно тривало відповідно п'ять і чотири місяці, було безплатним як для того, хто навчався, так і для того, хто направляв на навчання. Більш того, ті, хто навчався, щомісяця отримували стипендію і здебільшого їм оплачувалися транспортні витрати, усі забезпечувалися гуртожитком.

Сьогодні система підвищення кваліфікації в країні, за рідким винятком, практично відсутня. Здебільшого це

зв'язано з тим, що держава припинила фінансування більшості інститутів та факультетів підвищення кваліфікації, не відшкодовує жодних витрат, пов'язаних з проходженням стажування. Навіть в системі вищої школи, де у свій час була одна з кращих систем підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу, на згадані цілі кошти не виділяються.

За таких обставин, вищі навчальні заклади воліють всі витрати, пов'язані з підвищенням кваліфікації, перекласти на самих викладачів. Але ж і для останніх вони, як кажуть в народі, не по кишені, оскільки тільки за двотижневе навчання і проживання в чужому місті треба викласти, як мінімум 2,5–3 тисячі гривень. Для професора — це місячна зарплата, а для асистента — двомісячна.

Важливою складовою безпеки відтворення робочої сили є її розподіл і перерозподіл між сферами, підрозділами, галузями, підприємствами та економічними районами. Необхідність розподілу та перерозподілу робочої сили зумовлюється багатьма чинниками, але передусім розвитком суспільного поділу праці, поглибленням та розширенням обміну діяльністю між людьми. Конкретні форми та пропорції такого обміну безпосередньо зв'язані з певними зрушеннями в народногосподарському комплексі країни, з прискоренням ростом одних галузей і уповільненням зростання інших, з ростом національного багатства і підвищенням на цій основі рівня обслуговування населення, з розвитком освіти, науки, охорони здоров'я, культури, спорту і т. ін.

Як свідчить вітчизняний і зарубіжний досвід, науково-технічний прогрес призводить спочатку до зростання кількості зайнятих в промисловості і зменшення чисельності працівників у сільському господарстві, а надалі визначає необхідність і можливість відносного та абсолютно збільшення зайнятих у невиробничій сфері. Скажімо, в Україні тільки за період з 2000 року по 2006 рік чисельність зайнятих у промисловості та сільському і лісовому господарстві скоротилась відповідно на 500 тисяч і 300 тисяч осіб, а кількість зайнятих в торгівлі, готельній і ресторанній справі збільшилась на 1,3 мільйона осіб. На 200 тисяч осіб зросла чисельність зайнятих фінансовою діяльністю та операціями з нерухомістю [15, с. 356].

Співвідношення зайнятих в різних галузях народного господарства було б зовсім іншим, якби наша економіка не перебувала в затяжній системній кризі, викликаній ринковими перетвореннями. Маємо на увазі те, що в ході ринкової трансформації відбувся занепад майже всіх вітчизняних підприємств промисловості та сільського господарства, а разом з ним, зрозуміло, мали місце масові скорочення чисельності працюючих. При цьому чимало тих, хто втратив робоче місце на підприємствах промисловості, почали шукати можливість мати зарібок головним чином у сфері спекулятивної торгівлі, надання ремонтних та інших послуг. Колишні працівники сільського господарства виявилися незатребуваними у зв'язку з розвалом колгоспів, занепадом тваринництва, вилученням з обробітку понад 10 мільйонів гектарів орних земель і зміною структури посівних площ.

З огляду на чинники, що роблять помітний вплив на співвідношення зайнятих в окремих галузях економіки України, ми не можемо не привернути увагу владних структур до необхідності врахування їх наслідків при розробленні стратегії відтворення робочої сили для га-

лузей народного господарства. Водночас вони мають усвідомлювати, що спеціалісти і кваліфіковані робітники, котрі були звільнені із підприємств промисловості 10–17 років тому, вже ніколи не повернуться на свої робочі місця внаслідок дискваліфікації.

З врахуванням світових тенденцій розподілу та перерозподілу робочої сили і відкладеного попиту на неї в окремих галузях національної економіки розподіл робочої сили по галузях народного господарства України в перспективі буде характеризуватися наступними тенденціями. По-перше, в міру подолання кризових явищ і відновлення роботи промислових підприємств робоча сила буде залучатися передусім в промисловість, будівництво, транспорт і зв'язок, в тому числі і для розвитку цих галузей в сільській місцевості. Поповнення робочої сили буде здійснюватися, головним чином, за рахунок населення, яке вперше появлятиметься на ринку праці, і частково за рахунок тих, хто сьогодні перебуває в лавах безробітних. По-друге, залучення робочої сили у невиробничу сферу у містах дещо уповільниться, а в сільській місцевості зросте, оскільки за роки ринкових перетворень невиробнича сфера на селі зазнала найбільших руйнувань і відтоку працюючих. Залучення робочої сили у невиробничу сферу буде здійснюватися за рахунок уже згадуваних нами джерел, а також за рахунок тієї частини працездатного населення, яка сьогодні зайнята у домогосподарствах. По-третє, дещо зменшаться обсяги працездатного населення, котре буде відволікатися на навчання у вищих навчальних закладах. Цей процес зумовлять демографічна ситуація, курс на зменшення чисельності ВНЗ і студентів, зростання плати за навчання за контрактом.

Безпека відтворення робочої сили вимагає належного її розподілу та бережливого використання на рівні областей, районів і населених пунктів. Справа в тому, що внаслідок демографічних і міграційних процесів, з одного боку, та нерівномірності економічного розвитку, з другого, в окремих регіонах може виникати надлишок робочої сили, в той час, як в інших її невістачатиме. Як свідчить вітчизняний та зарубіжний досвід, вирішити цю проблему можна декількома шляхами. Першим із них є запровадження системи дієвих матеріальних та моральних стимулів до переміщення робочої сили з безпечних у цьому відношенні регіонів у регіони, де її бракує. Другий шлях — прискорення соціально-економічного розвитку і відповідно більш швидке зростання кількості нових робочих місць у регіонах з надлишком працездатного населення. Якщо дефіцит робочої сили існує в усіх регіонах, то вирішення проблеми лежить у площині прискорення науково-технічного прогресу з метою вивільнення робочої сили і відчутного матеріального заохочення дітонародження.

Якщо цього не робити, то через 10–20 років свої потреби в робочій силі Україна змушена буде покривати за рахунок імміграції. Причому її притік можливий буде лише з Китаю, Латинської Америки, Близького Сходу, Північної Африки, Східної та Середньої Азії і деяких інших країн та регіонів, у яких, за прогнозами експертів Міжнародного банку реконструкції та розвитку, матиме місце зростання чисельності населення і водночас зростатиме число потенційних мігрантів [3, с. 225].

Таким чином, на основі зробленого нами аналізу можна дійти висновку про те, що безпека відтворення робочої сили в Україні має бути в центрі уваги на всіх рівнях еконо-

мічного та політичного управління, оскільки вона є важливою складовою економічної безпеки держави.

Література

1. Арыстанбекова А. Экономика, основанная на знаниях / А. Арыстанбекова // *Мировая экономика и международные отношения*. — 2008. — №6. — С. 30–33.
2. Вертіль О. Їдете на заробітки... / О. Вертіль // *Урядовий кур'єр*. 26 листопада 2008 р. — С. 7.
3. Доклад о мировом развитии 2007. Развитие и новое поколение: пер. с англ. — М.: Изд-во «Весь мир», 2007. — 356 с.
4. Доклад о развитии человека 2006: пер. с англ. — М.: Изд-во «Весь мир», 2006. — 424 с.
5. Жданова І. Молодь шукає гідну роботу / І. Жданова // *Урядовий кур'єр*. — 27 лютого 2008 р. — С. 18.
6. Ковальчук Т. Бідність працюючого населення: шляхи подолання / Т. Ковальчук, В. Черняк // *Голос України*. — 20 лютого 2007 р. — С. 8.
7. Любарчук О. «Я в Україну повернусь...» / О. Любарчук // *Урядовий кур'єр*. — 14 листопада 2008 р. — С. 6.
8. Майбутнє України: стратегія поступу: монографія. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. — 304 с.
9. Мартинюк А. Найперше — інтереси наших громадян, держави / А. Мартинюк. // *Голос України*. — 2 серпня 2007 р. — С. 3.
10. Мельник С. Трудова міграція до зарубіжжя — остання межа для країни / С. Мельник // *Голос України*. — 16 липня 2008 р. — С. 3.
11. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджена наказом Мінекономіки України від 02.03.2007 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0060665-07>
12. Радіозвернення Президента України Віктора Ющенка // *Урядовий кур'єр*. — 15 листопада 2005 р. — С. 1.
13. Стан економічної безпеки України у 2007 р.: аналітична записка Міністерства економіки: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/>
14. Статистичний щорічник України за 1998 рік. — Київ: «Техніка», 1999. — 576 с.
15. Статистичний щорічник України за 2006 рік. — Київ: вид-во «Консультант», 2007. — 552 с.
16. Стратегія подолання бідності. Затверджено Указом Президента України від 15 серпня 2001 року № 637/2001 // *Урядовий кур'єр*. — 2001. — №149. — С. 10–11.
17. Тимошук В. Дайте людям гідну зарплату / В. Тимошук // *Урядовий кур'єр*. — 26 травня 2007 р. — С. 9.
18. Ющенко В. Освітні перспективи України / В. Ющенко // *Голос України*. — 26 вересня 2008 р. — С. 4.